

Mikołaj Gębka
Wydział Teologiczny
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Znaczenie koncepcji ról Floriana Znanieckiego oraz Daniela Levinsona w badaniach nad rolami społecznymi

Importance of F. Znaniecki's and D. Levinson's conceptions of social roles in analysis of social roles

Streszczenie

W artykule zostały przywołane dwa ujęcia roli społecznej (F. Znaniecki, D. Levinson), w których wyróżniono trzy aspekty roli: role-żądania (zewnętrzne oczekiwania związane z rolą), role-koncepcje (wyobrażenia aktorów społecznych o swojej roli) oraz role-spełnienia (faktyczną realizację roli). Koncepcje łączą w sobie pozornie sprzeczne perspektywy ujmowania roli: normatywną i osobowościową.

Słowa kluczowe: rola społeczna, F. Znaniecki, D. Levinson

Abstract

The article references two understandings of social roles (F. Znaniecki's and D. Levinson's), in which three basic aspects of a role can be defined: role-as-demand (external expectations regarding the role), role-as-concept (the role as imagined by the social actor), role-as-enactment (the actual execution of the role). Those conceptions unite two seemingly contradictory perspectives on social roles: the normative and the interpretative view.

Key words: social role, F. Znaniecki, D. Levinson

Pojęcie¹ roli społecznej należy do najczęściej używanych pojęć języka nauk społecznych, co z jednej strony może być uznane za zaletę (jest znane wszystkim badaczom, używają go niemal intuicyjnie), ale z drugiej strony czyni je pojęciem wieloznacznym (powszechność użycia nie oznacza automatycznie jednoznacznej interpretacji – niektóre mogą być wprawdzie do siebie zbliżone, inne jednak mogą znacznie się różnić). Trudności w interpretacji pojęcia rola społeczna istnieją od momentu, kiedy zaczęto się nim posługiwać, bowiem jak zauważa Bruce J. Biddle, „nieporozumienia i chaos w teorii roli mają swe źródła w tym, że pierwsi jego propagatorzy (Georg Simmel, George Herbert Mead, Ralph Linton i Jacob Moreno) różnili się co do sposobu jej rozumienia, a leżącą u jej podstaw metaforę teatralną interpretowali dość niefrasobliwie”².

Do chwili obecnej w analizach nad rolą społeczną pojawiło się kilka perspektyw teoretycznych, które w mniej lub bardziej udany sposób próbowały interpretować i rozwijać koncepcję roli społecznej. Biddle wymienia pięć takich podejść do roli społecznej: funkcjonalną teorię roli, teorię roli z perspektywy symbolicznego interakcjonizmu, strukturalną teorię roli, teorię roli z punktu widzenia teorii organizacji oraz poznawczą teorię roli³. Dwie pierwsze z wymienionych były nie tylko chronologicznie wcześniejsze od pozostałych, ale wniosły również najwięcej do rozważań o roli społecznej. Pozostałym trzem wprawdzie nie można odmówić pewnych osiągnięć, wykorzystywanych potem również w podejściach dominujących, niemniej z różnych przyczyn nie przebiły się one do szerszej świadomości (np. strukturalna teoria roli pomimo, że prace ją prezentujące charakteryzowały się logicznym i jasnym przedstawieniem problemu, to jednak – ze względu na stosowaną w nich symbolikę matematyczną – nie spotkały się z zainteresowaniem czytelników)⁴.

Wspomniana wcześniej metafora teatralna oparta jest na dwóch analogiach: 1) zestawieniu zachowań aktora na scenie i jednostki w życiu jako wynikających z gotowych „scenariuszy” oraz 2)

¹ Niniejszy artykuł oparty jest na fragmentach niepublikowanej rozprawy doktorskiej. Por. M. Gębka, *Spoleczna rola ojca*, UAM, Poznań, 2008, komputeropis.

² B. J. Biddle, *Współczesne tendencje w teorii roli*, [w:] J. Szmatka (red.), *Elementy mikrosocjologii cz. II (Wybór tekstów)*, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1992, s. 113.

³ Por. *ibidem*.

⁴ Por. *ibidem*.

podejmowanej przez nich twórczej interpretacji i improwizacji⁵. Stanowią one odpowiednio podstawę dwóch dominujących sposobów ujmowania roli społecznej: normatywnego (związanego np. z koncepcjami funkcjonalistycznymi) i interpretatywnego/osobowościowego (w którym dominuje perspektywa symbolicznego interakcjonizmu). Są one często traktowane jako konkurencyjne wobec siebie⁶, co wcale nie jest takie oczywiste.

Perspektywa osobowościowa w ujmowaniu ról społecznych kładzie nacisk na „role pojedynczych aktorów, ewolucję ról w procesie interakcji społecznej oraz zmieniające się koncepcje poznawcze, za pomocą których aktorzy rozumieją i interpretują własne zachowania i zachowania innych”⁷. Kwestiami podkreślanymi przez badaczy związanych z tym nurtem ujmowania ról społecznych są na przykład: wskazywana przez G. H. Meada jaźń, dzięki której człowiek ma zdolność do autopercepcji, refleksyjnego regulowania swojego postępowania i posiadania poglądów na temat samego siebie⁸; należy do nich również zdolność analizowania alternatywnych sposobów postępowania i odrzucania tych, które zostały uznane za niewłaściwe („próbą generalną w wyobraźni”) w połączeniu ze zjawiskiem przyjmowania roli innego (które pozwala na oszacowanie konsekwencji zachowań jednostki z punktu widzenia partnera interakcji)⁹. Duże znaczenie mają również podkreślane przez J. Moreno swoiste stadia roli – najpierw percepcja, a potem wypełnianie roli, uzależnione od obrazów roli oraz wymagań, jakie wytworzył aktor¹⁰. W perspektywie osobowościowej rola jawi się zatem jako dynamiczny proces, kształtowany przez świadomą jednostkę, mającą pewne wyobrażenie swej roli. Jest on kształtowany w oparciu o reakcje partnerów, którzy są dla aktora źródłem informacji o własnej roli, przy czym dzieje się to na ogół w sposób twórczy i nowatorski (choć nie w każdym przypadku). Co więcej, jednostka ma w tym ujęciu możliwość pokazania swojego stosunku do odgrywanej roli (może np. pokazać dystans do roli).

Druga z uznawanych za dominujące perspektyw – normatywna – związana jest z normatywnymi oczekiwaniami, kierowanymi pod adresem jednostki zajmującej daną pozycję społeczną. Jak zauważają E. W. Bielajew i D. N. Szalin, w podejściu tym „stwierdza się fakt podporządkowania zachowania jednostki określonym prawom, normom społecznym, zasadom współżycia w grupie. Innymi słowy – jednostka wpisuje swoje zachowanie w określone ramy lub granice, wcześniej ustalone przez społeczeństwo”¹¹. Z kolei przywołany już wcześniej B. J. Biddle pisze: „funkcjonalna teoria roli skoncentrowała się na specyficznych zachowaniach ludzi zajmujących pozycje w obrębie stabilnego systemu społecznego. «Role» pojmowano jako wyodrębnione normatywne oczekiwania, opisujące i wyjaśniające owe zachowania. Normy te, nałożone na aktorów w systemie obligują ich do przestrzegania norm we własnych zachowaniach, jak też do stosowania sankcji wobec innych, takich, którzy nie przestrzegają norm, jakimi zostali obdarzeni”¹². W perspektywie tej, za prekursora której na ogół uznaje się antropologa Ralpa Lintona, zwraca się zatem szczególną uwagę na gotowe konfiguracje zachowań, a rola społeczna staje się elementem porządku normatywnego poprzez określenie zachowań jednostki, jakich mogą od niej oczekiwać partnerzy (Robert K. Merton mówi tu o tzw. „zespolu ról”, a więc o wydzieleniu w roli pewnych segmentów, związanych z tym, wobec kogo jest ona odgrywana¹³), a także tego, czego jednostka odgrywająca daną rolę może się spodziewać ze strony partnerów. Na poparcie niniejszego stanowiska można przytoczyć opinię wyrażoną przez Ralfa Dahrendorfa, iż na styku jednostki i społeczeństwa stoi *homo sociologicus*, człowiek jako nośnik („tragarz”) uformowanych społecznie ról¹⁴. W ujęciu

⁵ Por. E. W. Bielajew, D. N. Szalin, *Pojęcie rola w socjologii*, [w:] Szmacka J., *Elementy mikrosocjologii (Wybór tekstów)*, Nakładem UJ, Kraków, 1979.

⁶ Por. np. B. Uramowska-Zyto, *Zdrowie i choroba w świetle wybranych teorii socjologicznych*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa, 1992. Szersza analiza tych 2 perspektyw – por. np. M. Gębka, *op. cit.*

⁷ Por. B. J. Biddle, *op. cit.*, s. 116.

⁸ Por. J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2002, G. H. Mead, *Umysł, osobowość i społeczeństwo*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1975.

⁹ Por. J. H. Turner, *Struktura teorii socjologicznej. Wydanie nowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2004; G. H. Mead, *op. cit.*; J. Szacki, *op. cit.*

¹⁰ Por. E. W. Bielajew, D. N. Szalin, *op. cit.*

¹¹ *Ibidem*, s. 106-107.

¹² Por. B. J. Biddle, *op. cit.*, s. 115.

¹³ Por. R. K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1982.

¹⁴ Por. R. Dahrendorf, *Homo Sociologicus: ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*, Westdeutscher Verl., Opladen, 1972.

tym zatem rola społeczna staje się względnie przewidywalnym odtwarzaniem (na ogół) gotowych wzorów.

Nie sposób w dwóch akapitach ukazać bogactwa problemów poruszanych przez autorów reprezentujących dominujące podejścia w analizach roli społecznej, niemniej nie jest to istotą tego artykułu, co więcej – można przyjąć, iż perspektywy te są powszechnie znane. Jak to już zostało wspomniane – są one na ogół traktowane jako sprzeczne czy konkurencyjne, niemniej sprzeczność ta powinna zostać uznana raczej za pozorną, bowiem głębsza analiza koncepcji wchodzących w skład każdego z ujęć pozwala zauważyć, że z jednej strony w podejściu osobowościowym wcale nie neguje się istnienia norm społecznych (które przyjmują tu chociażby postać „uogólnionego innego”) czy pewnej powtarzalności zachowań (odtworzenia raczej gotowych wzorców niż ciągłego „tworzenia” – jak patrzy na to charakteryzująca się nieco bardziej deterministycznym podejściem Szkoła Iowa symbolicznego interakcjonizmu¹⁵), z drugiej zaś strony w podejściu normatywnym można zwrócić uwagę chociażby na kwestię zróżnicowania siły oddziaływania różnych norm (które w ujęciu np. R. Dahrendorfa przyjmują postać od oczekiwań przymusowych ‘*muss*’, przez powinnościowe ‘*soll*’, do oczekiwań możliwościowych ‘*kann*’), dzięki czemu niektóre rodzaje norm zostawiają aktorowi społecznemu nieraz dość znaczny zakres swobody i możliwość własnej inwencji co do sposobu ich praktycznej realizacji¹⁶.

Wydaje się, iż pogląd o sprzeczności wspomnianych perspektyw jest tym bardziej niesłuszny, że można przyjąć, iż są one elementami szerszego spojrzenia na role społeczne, koncentrującymi się na innym punkcie kontinuum czynników kształtujących rolę społeczną (perspektywa normatywna – czynniki społeczne, perspektywa osobowościowa – czynniki indywidualne). Warto w tym miejscu przywołać myśl, jaką zawarł w swych pismach Florian Znaniecki, iż „dwie teorie naukowe nie mogą być logicznie sprzeczne między sobą. Jeżeli bowiem są częściami tej samej ogólniejszej teorii, to znaczy, że się nawzajem dopełniają w ramach tej ogólniejszej teorii, bądź dlatego, że stawiają i rozwiązują dopełniające się zagadnienia w odniesieniu do tych samych danych, bądź dlatego, że stosują te same zagadnienia do różnych danych. Jeżeli zaś nie są częściami tej samej ogólniejszej teorii, to znaczy, że każda z nich stawia i rozwiązuje odmienne zagadnienia w odniesieniu do różnych danych, więc nie ma między nimi nic wspólnego: każda jest «prawdziwa» w swoim zakresie i przyjęcie jednej zupełnie nas nie upoważnia do odrzucenia drugiej”¹⁷.

Można przyjąć że w przypadku rozważań nad rolą społeczną, w odniesieniu do przywoływanych paradygmatów normatywnego i interpretacyjnego, zachodzi pierwsza z przywoływanych przez Znanieckiego sytuacji – a więc rozważanie dopełniających się zagadnień dotyczących roli społecznej w ramach ogólniejszej teorii. Co więcej, każdy z tych przywołanych wyżej sposobów ujmowania roli społecznej jest ważny i wiele wnosi do rozważań nad rolami, jednakże przyjęcie w analizach ról wyłącznie jednego z nich czyni refleksję jednostronną i zbyt ubogą w porównaniu z rzeczywistością rozpatrywanego zjawiska. Dlatego celem niniejszego artykułu jest krótka prezentacja teoretyczna wybranych aspektów takich koncepcji roli społecznej, które łączą wspomniane powyżej perspektywy i dzięki temu szerzej ujmują role społeczne. Jest to tym bardziej istotne, że role „posiadają kulturowe, jednostkowe i sytuacyjne uwarunkowania, ale rola nigdy nie jest wyłącznie kulturowa, wyłącznie jednostkowa i wyłącznie sytuacyjna» (...) zachowanie rzeczywiste jest skrzyżowaniem /przecięciem/ różnorodnych poziomów uwarunkowań, a wydzielanie któregoś z nich jest możliwe tylko w naukowej abstrakcji”¹⁸.

Jak zauważają E. W. Bielajew i D. N. Szalin, „funkcjonują trzy aspekty pojmowania samej roli: 1) rola jako suma wymogów wiążących się z daną pozycją, 2) rola jako sposób pojmowania przez jednostkę tego, czego wymaga się od niej na danej pozycji, 3) rola jako rzeczywiste działanie jednostki na danej pozycji (zachowanie w roli)”¹⁹. Wspomniane aspekty roli można znaleźć w niezależnych od siebie rozważaniach Floriana Znanieckiego oraz Daniela Levinsona, których

¹⁵ Por. Z. Bokszański Z., *Tożsamość, interakcja, grupa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 1989; J. Turowski J., *Socjologia. Male struktury społeczne*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin, 1993; J. H. Turner, *op. cit.*

¹⁶ Por. R. Dahrendorf, *op. cit.*; H. Białyszewski, *Rola społeczna jako kategoria struktury*, [w:] *Studia Socjologiczne*, 1967, nr 1(24), s. 167-200; A. Flis, *Antropologiczna koncepcja grup*, [w:] I. Machaj (red.), *Male struktury społeczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 2004.

¹⁷ F. Znaniecki, *Ludzie teraźniejsi a cywilizacja przyszłości*, PWN, Warszawa, 1974, s. 46.

¹⁸ E. W. Bielajew, D. N. Szalin, *op. cit.*, s. 110.

¹⁹ *Ibidem*, s. 121.

koncepcje zostaną przywołane poniżej. W tym miejscu warto jednak – za Henrykiem Białyszewskim – zaproponować dla tych trzech aspektów roli nazwy, które będą używane w dalszej części niniejszych rozważań. Będą to odpowiednio: w odniesieniu do zewnętrznych w stosunku do jednostki nakazów roli – „role-żądania”; w przypadku własnych wyobrażeń jednostki o swoich zadaniach – „role-koncepcje”, a w przypadku rzeczywistych działań – „role spełnienia”²⁰.

Koncepcja roli według Floriana Znanieckiego

Koncepcja roli społecznej, jaka pojawia się w pismach F. Znanieckiego, spotyka się z bardzo pozytywnym odzewem – np. Jerzy Szacki ocenia, iż stanowi ona najlepiej opracowany i najcenniejszy fragment rozważań Znanieckiego z zakresu socjologii systematycznej²¹. Z kolei zdaniem Jacka Szmataki, mimo że jest ona chronologicznie wcześniejsza w stosunku do prac Ralpa Lintona (związanego z podejściem normatywnym), to jednak z teoretycznego punktu widzenia stanowi dalszy krok w rozważaniach nad rolą społeczną. Kształtuje ona bardziej złożoną wizję roli, w której kładzie się nacisk na znaczenie kontekstu, w jakim dana rola jest odgrywana (krąg społeczny); w której nie ma zbioru uporządkowanych oczekiwań, lecz dynamiczny układ współzależności. J. Szmataka widzi w tym uprzedniość koncepcji Znanieckiego w stosunku do późniejszych rozważań Roberta K. Mertona o zespole ról (podejście normatywne). Dodatkowo Znaniecki kładzie nacisk na istnienie „jaźni społecznej” czyli obrazu jednostki istniejącego w kręgu społecznym, ale także w samej jednostce, czy – inaczej mówiąc – koncepcji roli, która kształtuje zachowanie jednostki w danej roli, czasem wbrew naciskom zewnętrznym. Zdaniem J. Szmataki, koncepcje te wykazują dużą zbieżność z późniejszymi rozważaniami D. Levinsona o strukturze roli społecznej²². Z kolei Zbigniew Bokszański podkreśla w pełni strukturalistyczny charakter koncepcji roli u Znanieckiego. W koncepcji tej na rolę składają się cztery elementy: 1) jaźń odzwierciedlona, (pojawiająca się w obszarze jednostkowych koncepcji roli), 2) funkcja społeczna, (czyli zbiór obowiązków związanych z rolą), 3) stan socjalny (zespół praw związanych z rolą, łącznie z funkcją socjalną nawiązujący do roli oczekiwanej), oraz 4) znaczenie życiowe (czyli inaczej aspekt zadaniowy roli – który, jak się wydaje, można odnieść do roli faktycznie realizowanej). Tak rozumiana rola jest indywidualnym uchwyceniem kulturowego wzoru osobowego²³.

W *Społecznych rolach uczonych* F. Znaniecki definiował rolę w sposób następujący: „rola społeczna jest systemem normatywnych stosunków między jednostką a częścią jej środowiska społecznego. System taki wyznacza tę część środowiska, ten «krąg społeczny», z którym jednostka jako «osoba społeczna» ma być normatywnie związana; warunkuje jej «jaźń społeczną», tj. obraz tego, czym winna być dla innych i dla siebie w danej roli jako istota cielesna i psychiczna; ustanawia jej «stan socjalny» czyli zespół praw, jakie ma jej przyznawać dany krąg społeczny; oraz ustala jej «funkcję społeczną», czyli zespół obowiązków których wykonania dany krąg może się od niej domagać. Role, odgrywane przez różne jednostki w pewnej zbiorowości, zazębiają się o siebie; zależność innych ról od danej roli stanowi o jej znaczeniu społecznym”²⁴. Pomimo tego, że definicja powyższa dość wyraźnie prezentuje elementy wchodzące zdaniem Znanieckiego w skład pojęcia „rola społeczna”, to tak naprawdę koncepcja Znanieckiego nie została wyłożona wprost w jednym miejscu. Jej elementy można odnaleźć w różnych pracach autora, a wyżej cytowana definicja znalazła się (sic!) w przypisie.

Rozpatrując zachowanie ludzkie, Znaniecki zauważa trzy jego poziomy: wymagania modelu ideologicznego (czyli normy), zamiar (który może wiązać się z akceptacją – czyli własna koncepcja roli) oraz czynność, czyli realizację²⁵. Wydaje się, że taki właśnie sposób rozważania zachowania ludzkiego na wspomnianych poziomach można również odnieść do wspomnianych wcześniej obszarów roli społecznej.

²⁰ Por. H. Białyszewski, *op. cit.*

²¹ Por. J. Szacki, *op. cit.*

²² Por. J. Szmataka, *Małe struktury społeczne. Wstęp do mikrosocjologii strukturalnej*, PWN, Warszawa, 1989. Czasem Znaniecki ową jaźń społeczną wprost nazywa posiadaną przez jednostkę koncepcją roli (por. *ibidem*).

²³ Por. Z. Bokszański, *op. cit.*

²⁴ F. Znaniecki, *Społeczne role uczonych*, PWN, Warszawa, 1984, s. 530-531, przypis 5.

²⁵ Por. F. Znaniecki, *Nauki o kulturze*, PWN, Warszawa, 1971.

Pierwszy z wyróżnionych obszarów roli (nazywany tu rolami-żądaniem) związany jest z normami i oczekiwaniami, które w mniejszym lub większym stopniu wpływają na wyobrażenia i zachowania jednostek zajmujących określone pozycje społeczne. Jak zauważa Znaniecki, badanie „nad czynnościami należy rozpoczynać nie od poszukiwania uniwersalnych cech psychicznych, lecz od porównawczego badania kultur, ponieważ źródeł jednostajności i różnic ujawnianych przez jednostki w ich czynnościach należy szukać w różnych wpływach kulturowych, jakim te jednostki podlegają”²⁶. Propozycja ta wskazuje jednoznacznie na znaczenie, jakie ma dla kształtu ludzkich zachowań system normatywny społeczeństwa, który jest przeciwieństwem szeroko rozumianej kultury. Potwierdzenie tej myśli można odnaleźć w innych pracach tego autora, gdy pisze na przykład, że rola jest narzuconym wzorem osobowym czy też kulturowym, a wzory osobowe pochodzą ze środowiska społeczno-kulturowego człowieka. Znaniecki mówi o nich, że są zbiorem utrwalonych reguł, zakorzenionym właśnie w świecie kultury, do którego to zbioru jednostki sięgają po odpowiednie wzory. W monografii *Chłop polski w Europie i Ameryce* pisze Znaniecki, że to normy tworzą instytucję społeczną²⁷. Jako instytucje społeczne można określić także niektóre role społeczne, zwłaszcza takie, które mają duże znaczenie dla poszczególnych grup społecznych oraz dla społeczeństwa w ogóle. Jak pisze Z. Bokszański, analizując koncepcję roli według Znanieckiego, wzory kulturowe mają istotny wpływ na kształtowanie się tożsamości jednostki²⁸. Tożsamość ta związana jest z kolejnym obszarem roli społecznej, czyli pewną koncepcją swej roli, wytwarzaną przez aktora społecznego.

W pracach F. Znanieckiego można odnaleźć również inną myśl, którą można odnieść do powiązania obszarów roli – własnej koncepcji roli wytwarzanej przez jednostkę i faktycznego zachowania (ról-koncepcji i ról-spełnień) z jednej strony, oraz norm i oczekiwań (ról-żądań) z drugiej. Znaniecki wskazuje bowiem na pewien poziom swobody w odgrywaniu roli. Według niego norma zawiera schemat czynów wymaganych, a czynności normatywne są uprzednie w stosunku do czynności, przy czym norma określa tylko czynność zasadniczą, a nie szczegółową. Z drugiej strony myśl zawarta w pracy *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*, że każdy system jest budowany według gotowego wzoru kulturowego lub zapoczątkowuje nowy wzór (który jednak nigdy nie jest bezwzględnie nową innowacją)²⁹, koresponduje z opinią J. Szmataki, iż interakcje są przejawem ukrytych struktur³⁰. Te dwa twierdzenia Znanieckiego wskazują na zależność poziomu społecznego i jednostkowego w warunkowaniu ludzkiego zachowania. Schematy narzucane z góry mimo wszystko posiadają pewien zakres swobody, a z drugiej strony zachowanie twórcze nigdy nie jest nowatorskie od samego początku do końca, odnosi się zawsze do czegoś, co było wcześniej.

Zanim pojawi się tu drugi z aspektów roli (rola-koncepcja), warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię, pojawiającą się w rozważaniach Znanieckiego, a którą można odnieść do aspektu ról-żądań. Chodzi mianowicie o kwestię kontekstu roli, w jakim jest ona odgrywana, a który można powiązać z późniejszymi koncepcjami innych badaczy, których przykładem jest chociażby koncepcja zespołu ról R. K. Mertona³¹. Otóż Znaniecki wspomina w przywołanej powyżej definicji o pewnym kręgu społecznym, który oddziałuje na jednostkę odgrywającą daną rolę społeczną – chodzi tu o partnerów danej roli aktora społecznego. Jednostka spotyka się bowiem nie tylko z oczekiwaniami ogólnospołecznymi dotyczącymi jej roli, zakodowanymi w normach, czy ukrytymi pod postacią „uogólnionego innego”, ale styka się też z oczekiwaniami kierowanymi bezpośrednio do niej przez realnych partnerów wchodzących w skład jej kręgu społecznego czy – jak pisze Merton – zespołu ról. Partnerzy ci kształtują swoje koncepcje danej roli i oczekiwania z nią związane w oparciu o źródła normatywne. Można przyjąć, że nie są oni na ogół autorami oczekiwań, a raczej ich interpretatorami, którzy owe ogólne ramy normatywne oczekiwań skierowanych do wykonawcy danej roli wypełniają konkretną treścią.

²⁶ *Ibidem*, s. 411.

²⁷ Por. F. Znaniecki, *Ludzie...*, *op. cit.*; F. Znaniecki, *Spoleczne...*, *op. cit.*; W. I. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1., Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, 1976.

²⁸ Por. Z. Bokszański, *op. cit.*

²⁹ Por. F. Znaniecki, *Wstęp do socjologii*, PWN, Warszawa, 1988; F. Znaniecki, *Ludzie...*, *op. cit.*

³⁰ Por. J. Szmataka, *Próba strukturalistycznej koncepcji małej grupy społecznej*, [w:] I. Machaj (red.), *Małe struktury społeczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 1999.

³¹ Por. R. K. Merton, *op. cit.*

Drugi obszar (role-koncepcje) to koncepcja roli, jaką wytwarza osoba zajmująca daną pozycję, co wiąże się również z koncepcją świadomego osobnika, koncepcją jaźni. Jest to miejsce szczególne, bowiem tu następuje przejście od obiektywnego do subiektywnego aspektu roli. Można też powiedzieć, że jest to miejsce spotkania norm i oczekiwań z faktycznymi zachowaniami. Obszar ten jest istotny także dlatego, że krąg społeczny oczekuje od jednostki pewnego poziomu wiedzy, potrzebnego do odgrywania danej roli; innymi słowy chodzi tu o jaźń społeczną, czyli obraz tego, kim jednostka powinna być w danej roli. Znaniecki pisze, iż myślenie o czynności poprzedza jej wykonanie. Widać tu więc z jednej strony odczytywanie oczekiwań społecznych regulowanych przez różnorodne normy, a z drugiej z ich interpretację, która ma umożliwić wprowadzenie wymogów społecznych w czyn. To wszystko odbywa się dzięki istnieniu świadomości. Ma ona znaczenie dlatego, że obowiązek społeczny istnieje o tyle, o ile uznawany jest przez tego, kto ma go wypełniać i przez tego, wobec kogo ma być wypełniany³².

Rozważania dotyczące autopercepcji aktora i jego jaźni odzwierciedlonej (a w tym obszarze można umieścić świadomościową koncepcję roli, jaką wytwarza jednostka) Z. Bokszański zalicza do teorii osobowości społecznej Znanieckiego, zaznaczając za Janem Szczepańskim, że teoria ta pozostała u Znanieckiego zaledwie w fazie szkicu. Niemniej widać tu wyraźne nawiązanie do myśli interakcjonistycznej. Znaniecki pisał bowiem: „interakcja między jednostkami zależy nie od tego, czym one «rzeczywiście są», lecz – mówiąc w uproszczeniu – od tego, czym są we własnych przekonaniach i w przekonaniach innych”³³.

Ostatni obszar roli (role-spełnienia) to właściwe działania, faktycznie realizowane zachowanie. Chodzi tu o czynności, które są podejmowane przez jednostkę pod wpływem wytworzonego przez nią obrazu danej roli (wynikającego z kolei z oczekiwań społecznych), bowiem, jak zauważa Znaniecki, realizacja roli zależy od środowiska i od jednostki. Rola realizacyjna może być dostosowaniem się do wymagań lub innowacją³⁴ - w zależności od tego, jaką własną koncepcję roli wytworzy jednostka – czy zaakceptuje narzucone wymogi, czy będzie wprowadzać swoje modyfikacje.

W kontekście rozważań nad rolą społeczną istotna wydaje się również Znanieckiego koncepcja współczynnika humanistycznego, mająca duże znaczenie praktyczne dla badaczy życia społecznego. Pisał on, że „tę cechę zjawisk kulturalnych, przedmiotów humanistycznego badania, tę ich zasadniczą właściwość, że jako przedmioty teoretycznej refleksji są one już przedmiotami, komuś danymi w doświadczeniu, lub czyimiś świadomymi czynnościami, nazwać możemy *współczynnikiem humanistycznym* tych zjawisk”³⁵. Odnosząc to do badań społecznych można powiedzieć, że „socjologów interesuje wyłącznie rzeczywistość istniejąca dla ludzi”³⁶. Ujmując to inaczej, chodzi o to, by nie ograniczać się do własnego doświadczenia przy badaniu zjawisk, lecz odtwarzać doświadczenie ludzi, którzy się z nimi stykają, bowiem świat humanisty to świat ludzkich świadomości³⁷. Warto zauważyć za J. Szackim, że koncepcja współczynnika humanistycznego ma charakter wybitnie ontologiczny, a nie metodologiczny³⁸, niemniej jednak wymusza pewien sposób badania, w którym konieczne jest uznanie niektórych elementów za ważniejsze od innych (a mianowicie tych, które egzystują w świadomości jednostek). Koncepcja ta jest istotna choćby ze względu na to, iż jednym z obszarów roli społecznej, łączącym dwa pozostałe (można powiedzieć – pośredniczącym), jest koncepcja roli (role-koncepcje), jaką ma w swojej świadomości jednostka. Dzięki niej można poznać sposób oglądu rzeczywistości, jaki ma dana jednostka oraz jak przekłada to na rzeczywiste działanie.

Koncepcje roli według Daniela Levinsona

³² Por. F. Znaniecki, *Wstęp...*, *op. cit.*; F. Znaniecki, *Spoleczne...*, *op. cit.*; F. Znaniecki, *Ludzie...*, *op. cit.*; F. Znaniecki, *Nauki...*, *op. cit.*; F. Znaniecki, *Socjologia wychowania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2001.

³³ F. Znaniecki, *Social Relations and Social Roles*, Chandler Pub., San Francisco, 1965, s. 201, (podaję za:) Z. Bokszański, *op. cit.*, s. 70.

³⁴ Por. F. Znaniecki, *Ludzie...*, *op. cit.*; F. Znaniecki, *Spoleczne...*, *op. cit.*

³⁵ F. Znaniecki, *Wstęp...*, *op. cit.*, s. 25.

³⁶ J. Szacki, *op. cit.*, s. 574.

³⁷ Por. F. Znaniecki, *Spoleczne...*, *op. cit.*; F. Znaniecki, *Wstęp...*, *op. cit.*

³⁸ Por. J. Szacki, *op. cit.*, s. 761.

Ciekawą wizją roli społecznej, nawiązującą do rozważań Znanieckiego (i być może nieco bardziej znaną), jest koncepcja zaprezentowana przez psychologa społecznego, D. Levinsona. Jest ona próbą szerokiego ujęcia zagadnienia roli społecznej, która zdaniem autora nie ogranicza się do któregoś końca kontinuum czynników kształtujących rolę społeczną. Levinson sądził bowiem, że „jeżeli chcemy właściwie rozumieć naturę, determinanty i konsekwencje definicji roli, to potrzebna jest nam podwójna perspektywa – osobowości i struktury społecznej. Zastosowanie tych dwóch punktów odniesienia jest – podobnie jak używanie dwojga oczu – niezbędne dla uzyskania głębi naszej wizji społecznej”³⁹. Autor ten wyprowadził pojęcie „roli społecznej” z pojęcia „pozycji społecznej”, traktowanej jako element „anatomiczny” struktury społecznej, natomiast rola staje się tutaj dynamicznym aspektem pozycji, elementem „fizjologicznym” (w czym widać podobieństwo do rozważań R. Lintona⁴⁰). Levinson zauważył również, że w literaturze można spotkać trzy rozumienia pojęcia „rola społeczna”⁴¹, które połączył w ramach swojej koncepcji roli. Te trzy rozumienia niewątpliwie odpowiadają trzem obszarom roli, o których była już mowa w przypadku koncepcji Znanieckiego.

Pierwszy z nich (role-żądania), nazwany przez Levinsona strukturalnie narzuconymi nakazami roli, ma charakter normatywny, zewnętrzny wobec jednostki. Zawiera różnego rodzaju przepisy społeczne i oczekiwania dotyczące zachowań jednostek. W ramach tego poziomu wyróżnia się dwa rodzaje elementów: ułatwienia roli i dylematy roli. Pierwsze z nich powodują, iż normy kształtujące wymogi roli są łatwo zauważalne. Natomiast dylematy roli odnoszą się do kwestii takich jak niejasność norm, umożliwiającą rozbieżne interpretacje, czy też np. sprzeczność różnych norm. Można zatem powiedzieć, iż element ten koresponduje z kwestiami takimi, jak konflikt ról czy konflikt w zespole ról, znanymi z ujęcia normatywnego⁴². Levinson zwraca także uwagę na fakt, iż siła oddziaływania norm może być różna⁴³, co nasuwa od razu skojarzenie z typami oczekiwań, przedstawionymi przez R. Dahrendorfa⁴⁴.

Dwa kolejne rozumienia roli przedstawione przez Levinsona odpowiadają dwóm obszarom, które łącznie tworzą osobowościową definicję roli. Odnoszą się one do adaptacji jednostkowej do wymogów roli, która może oznaczać „bierne przystosowanie, aktywną realizację bieżących wymogów roli, demonstrowany konformizm połączony z ukrytym «sabotażem», próby konstruktywnej innowacji (rewizję własnej roli lub szerszych układów strukturalnych), itp.”⁴⁵, czyli może oznaczać różny poziom zgodności z oczekiwaniami.

Pierwszym z elementów osobowościowej definicji roli jest koncepcja roli (role-koncepcje), egzystująca na płaszczyźnie ideacyjnej, która oznacza zinternalizowany system norm, wymogów, żądań, etc. Zawiera system poglądów jednostki odnośnie zadań, jakie są związane z zajmowaną przez nią pozycją oraz sposobów ich realizacji. Warto tutaj dodać, iż na jej kształt wpływają między innymi doświadczenia z dzieciństwa⁴⁶.

Drugi aspekt osobowościowej definicji roli to odegranie czy pełnienie roli (role-spełnienia), czyli aspekt behawioralny, który zdeterminowany jest przez nakazy roli (w tym ułatwienia i dylematy) oraz jednostkową koncepcję roli. Pełnienie roli odnosi się do bezpośrednio obserwowalnych zachowań. Można więc powiedzieć, że również tu, podobnie jak u Znanieckiego, pojawia się problem świadomości działającej jednostki, jako istotny element ostatecznie kształtujący realizację roli. Warto zauważyć, że „poza wyjątkowymi przypadkami, gdy działają wszystkie czynniki, orientując zachowania w jednym kierunku, pełnienie roli odzwierciedla próby wyboru i kompromisu między różnymi wewnętrznymi i zewnętrznymi naciskami”⁴⁷.

³⁹ D. J. Levinson, *Rola, osobowość i struktura społeczna*, [w:] J. Szmatka (red.), *Elementy mikrosocjologii (Wybór tekstów)*, Nakładem UJ, Kraków, 1979, s. 140.

⁴⁰ Por. R. Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, PWN, Warszawa, 1975.

⁴¹ Por. D. J. Levinson, *op. cit.*

⁴² Por. R. K. Merton, *op. cit.*; H. Białyszewski, *op. cit.*

⁴³ Por. D. J. Levinson, *op. cit.*; por. także: J. Szmatka, *Male...*, *op. cit.*

⁴⁴ Por. D. J. Levinson, *op. cit.*; J. Szmatka, *Male...*, *op. cit.*; R. Dahrendorf, *op. cit.*,

⁴⁵ D. J. Levinson, *op. cit.*, s. 133.

⁴⁶ Por. *ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 137.

Schemat roli społecznej wg D. J. Levinsona⁴⁸.
[plik levinson.jpg]

Elementy roli, które przedstawił Levinson, są ze sobą ściśle powiązane. Ułatwienia roli i dylematy wchodzą ze sobą w interakcje, a ostatni aspekt roli, behawioralny, jest niejako podwójnie warunkowany – przez ułatwienia i dylematy bezpośrednio, a także pośrednio poprzez znajdującą się w obszarze jednostkowym koncepcję roli. Z drugiej strony można zauważyć zwrotne oddziaływanie aspektu jednostkowego na społeczny. Można zatem stwierdzić, iż „dana definicja roli [danej jednostki – przyp. autora] zarówno podlega wpływom psyche i socius, jak i sama na nie wpływa”⁴⁹. Jest to, jak się wydaje, najpełniejsze ujęcie roli, bowiem wzajemne powiązanie elementów nie pozwala na wydzielanie poszczególnych obszarów roli z całego kontekstu.

Znaczenie koncepcji Floriana Znanieckiego i Daniela Levinsona w badaniach nad rolą społeczną.

Jakkolwiek przedstawiona powyżej analiza koncepcji ról w ujęciu F. Zanieckiego i D. Levinsona skupia się (ze względu na formę niniejszej publikacji) jedynie na najważniejszych kwestiach, pozwala ona jednak zauważyć ich zalety – szczególnie owo szerokie podejście do roli społecznej, uwzględniające jednostkowe i społeczne determinanty ról społecznych. Pojawiające się w ich ramach aspekty (role-żądania, role-koncepcje i role-spełnienia) są z jednej strony ze sobą powiązane, z drugiej zaś zasługują na wyraźniejsze wyodrębnienie. Sytuacja ta odnosi się szczególnie do tych aspektów roli, które D. Levinson zaliczał do osobowościowej definicji roli (tutaj nazywanych rolami-koncepcjami i rolami-spełnieniami). Ich analityczne rozdzielenie jest konieczne z dwóch powodów. Po pierwsze koncepcje wcale nie muszą przekładać się na faktyczną realizację roli (pewne zadania można uznać tylko za potencjalne), lub też zadania faktycznie realizowane lub społecznie oczekiwane mogą być przez aktorów społecznych odrzucane w ich własnej koncepcji roli, o czym będzie jeszcze mowa dalej. Po drugie, w nawiązaniu do przywołanej powyżej koncepcji współczynnika humanistycznego, trzeba zwrócić szczególną uwagę na rolę-koncepcję, jaką wytwarza świadomy podmiot, będący nosicielem tejże roli. Jej poznanie zdaje się być najważniejszym zadaniem badacza uwzględniającego w swych analizach tenże współczynnik, bowiem rola zawsze jest czyjaś, ktoś wytwarza jakąś jej koncepcję i w zgodzie z nią działa. A nawet jeśli nie działa w zgodzie z wytworzoną koncepcją, to ma możliwość, żeby pokazać swój stosunek do faktycznie odgrywanej roli. Zgodnie z propozycją Marii Łoś, warto w tym miejscu zwrócić uwagę na proces przystosowania do roli, który – jak się wydaje – można odnosić do wytwarzania jednostkowej koncepcji roli i jej powiązania z pozostałymi obszarami roli.

Według wspomnianej autorki składa się on z czterech etapów. Po pierwsze jest to identyfikacja roli, czyli uświadomienie sobie jej istoty i przyjmowanie jako swoistego drogowskazu. Wiąże się z tym wybór „nadawców” roli, czyli „innych”, których oczekiwania są najważniejsze dla kształtowania się roli. Jest to jeden z ważniejszych etapów kształtowania się koncepcji roli, w którym jednostka zwraca się ku zewnętrznym oczekiwaniom dotyczącym jej roli. Drugi etap, zwany wdrukowaniem roli, wiąże się z umacnianiem wizerunku danej roli u danej jednostki (a więc roli-koncepcji), czego szczególnym przykładem w odniesieniu do ról uznawanych za negatywne jest mechanizm etykietowania przez otoczenie. Kolejnym etapem jest wrastanie w rolę, czyli organizowanie swojego otoczenia związanego z rolą (relacje społeczne, zaplecze materialne, etc.). Końcowym etapem może być fetyszyzacja roli, celebrowanie roli dla niej samej, całkowite poddanie się jej⁵⁰.

Sytuacja taka ma miejsce kiedy, jak zauważa J. Szmátka, „pojawia się bardzo głęboka harmonia między trzema elementami struktury roli – strukturalnymi nakazami roli, dyspozycjami psychicznymi i cechami osobowościowymi jednostki oraz jej koncepcją roli – dochodzi do scalenia z rolą, czego rezultatem jest odegranie roli całkowicie zgodne ze strukturalnymi nakazami i naciskami.

⁴⁸ J. Szmátka, *Male...*, *op. cit.*, s. 199.

⁴⁹ D. J. Levinson, *op. cit.*, s. 139-140.

⁵⁰ Por. M. Łoś, *Role społeczne w nowej roli*, [w:] E. Mokrzycki, M. Ofierska, J. Szacki (red.), *O społeczeństwie i teorii społecznej. Księga poświęcona pamięci S. Ossowskiego*, PWN, Warszawa 1985.

(...) Rola społeczna jednostki wyraża ją samą⁵¹. Dwa ostatnie etapy rozważanego przez M. Łoś procesu dotyczą zarówno obszaru roli-koncepcji jak i roli-spełnienia (a więc używając terminologii D. Levinsona – osobowościowej definicji roli).

Czasem jednak jednostka odrzuca rolę, którą odgrywa, neguje ją, dystansuje się. Sytuacja taka ma miejsce zwłaszcza wtedy, gdy została ona jednostce w jakiś sposób narzucona. Istnieje wówczas rozłam między nakazami roli (rolami-żądaniem) a osobowościową definicją roli (rolą-koncepcją). Jednostka może biernie się jej poddawać lub stosować różne techniki neutralizacji roli czy manipulować nią. Pochodną rozłamu między nakazami roli a jednostkową jej definicją może być rozłam w samej osobowościowej definicji roli, kiedy jednostka ma pewną koncepcję roli, a faktycznie podejmuje inne działania. Gdy jednostka dokonuje takiego rozłamu i wyraża jego istnienie, zyskuje dzięki temu autonomię, niemniej może to mieć również skutki negatywne, łącznie z utratą kontroli nad jaźnią. Jeśli chodzi o pierwszą ze wspomnianych sytuacji, można ją pokazać na przykładzie roli ojca, który w wytworzonej przez siebie koncepcji roli ojcowskiej nie przewiduje miejsca dla zadań pielęgnacyjnych (tradycyjnie przypisywanych raczej matce), jednak wykonuje te zadania pod wpływem presji otoczenia (partnerów roli – np. matki dziecka, teściowej, etc.). Drugą z przywołanych sytuacji można zilustrować na przykładzie mężczyzny będącego ojcem (i zarazem zapalonym kibicem piłki nożnej), który widzi wśród swoich zadań ojcowskich wyjścia z synem na mecze piłkarskie, jednakże nie realizuje tego zadania, ponieważ ma trzy córki, których piłka nożna nie interesuje – jest więc zmuszony inaczej organizować czas spędzany wspólnie z nimi.

Przywołane koncepcje stały się dla autora niniejszego artykułu podstawą do stworzenia modelu roli społecznej, wykorzystanego kilka lat temu w badaniach nad społeczną rolą ojca – modelu uwzględniającego wspomniane trzy wymiary roli społecznej – ról-żądań (aspekt bardziej społeczny) oraz ról-koncepcji i ról-spełnień (aspekt jednostkowy)⁵². Analiza roli ojcowskiej przez pryzmat trzech przywoływanych obszarów roli pozwoliła na uzyskanie bardziej złożonego jej obrazu, który byłby niedostępny w przypadku oparcia badań tylko na jednej z dwóch perspektyw wspomnianych na początku.

Ze względu na fakt, że wspomniane badania nie należą do najnowszych, kwestie przedstawione poniżej należy potraktować jako przykład wykorzystania trójaspektowego modelu roli społecznej, a nie prezentację wyniku tamtych badań. Chodzi tu szczególnie o pokazanie różnych relacji między poszczególnymi aspektami roli. Dlatego poniżej zostaną zasygnalizowane wyłącznie dwie role szczegółowe tworzące całościową rolę ojca – rola żywiciela oraz rola organizatora czasu wolnego (na podstawie literatury przedmiotu w ramach całościowej roli ojcowskiej wydzielonych zostało do analizy 11 ról szczegółowych: rodziciel (prokreacja), opiekun, wychowawca, żywiciel i współprowadzący gospodarstwo domowe, „władca”/”decydent”, kontroler, osoba określającej pozycję członków rodziny, autorytet i przyjaciel, przekaziciel kultury, przekaziciel wiary oraz organizator czasu wolnego⁵³).

Rola żywiciela (wynikająca z materialno-ekonomicznej funkcji rodziny) należy do tradycyjnych ról ojcowskich, silnie ugruntowanych w świadomości respondentów. W obszarze ról-spełnień wskazywało na siebie jako jej realizatorów (głównych lub wspólnie z matką) 97% respondentów⁵⁴. Z kolei 98% badanych uznawało utrzymanie rodziny za ważne lub bardzo ważne zadanie ojcowskie⁵⁵ (role-koncepcje). Jeśli chodzi o trzeci z obszarów (role-żądania), to tutaj na istnienie oczekiwań społecznych w stosunku do ojców w zakresie udziału w utrzymaniu rodziny, wskazywało 63,5% badanych (dodatkowo, jeśli chodzi o najważniejszych partnerów roli ojca, to 48,2% respondentów wskazywało tą rolę jako oczekiwaną przez matki dzieci, 17,1% - jako oczekiwaną przez dzieci). Jakkolwiek jest to wyraźnie mniej niż w pozostałych dwóch obszarach, ale

⁵¹ J. Szmatka, *Male...*, *op. cit.*, s. 207.

⁵² Por. M. Gębka, *op. cit.*

⁵³ Por. *ibidem*.

⁵⁴ Badania nie były reprezentatywne. Uczestnicy: 299 mężczyzn-ojców, zamieszkałych w Poznaniu, w trakcie realizacji roli ojcowskiej zamieszkałych razem z dziećmi. Respondenci należeli do trzech kategorii wieku: ojców młodszych (do 40. r. życia), ojców w średnim wieku (od 40. do 60. r. życia) oraz ojców starszych (powyżej 60. r. życia); do każdej kategorii należało ok. 100 respondentów). Wyniki przywoływane w niniejszym opracowaniu odnoszą się do wszystkich 299 respondentów, bez rozróżniania na kategorie wieku.

⁵⁵ W przypadku obszaru ról-koncepcji wagę poszczególnych zadań/ról respondenci oceniali odpowiadając na pytanie zamknięte.

tutaj respondenci odpowiadali na pytania otwarte i nie sugerowano im, o jakie zadania może chodzić, a i tak było to najczęściej wymieniane zadanie (poza oczekiwaniami ze strony dzieci).

Zdecydowanie inaczej wygląda sytuacja w przypadku roli organizatora czasu wolnego (chodzi o zadania związane z zabawą, rozrywką i rekreacją, nawiązujące do rekreacyjno-towarzyskiej funkcji rodziny). Rolę tę realizuje bądź realizowała zdecydowana większość respondentów (72%). Z kolei w obszarze ról-koncepcji już tylko nieco ponad połowa respondentów (53,5%) uznała, że są to kwestie bardzo ważne lub ważne. Jednakże najciekawsza sytuacja zaistniała w przypadku ról-żądań, bowiem żaden z respondentów nie wymienił jakichkolwiek ogólnych oczekiwań społecznych z tej dziedziny (oczekiwanie ze strony matek – wskazało 6,4% respondentów, ze strony dzieci – 15%).

Już chociażby dwa powyższe przykłady pokazują, że relacja między poszczególnymi obszarami roli może być zróżnicowana. Z jednej strony możliwa jest dość duża zgodność między nimi – jak w przypadku roli żywiciela (tutaj szczególnie widoczna była zgodność ról-koncepcji i ról-spełnień) – a więc roli tradycyjnej, która zdaje się być ostatnią ostoją tradycyjnego ojcostwa (nawet pomimo wchodzenia matek w ten obszar). Natomiast w przypadku roli organizatora czasu wolnego widać z kolei, że chociaż zadanie to jest realizowane przez ojców dość powszechnie, to w obszarze ról-koncepcji nie ma już w ich oczach tak powszechnego uznania, a w obszarze ról-żądań znalazło się wśród kilku zadań, których jako społecznie oczekiwanych nie wymienił ani jeden respondent (a i wśród oczekiwań najważniejszych partnerów również pojawiało się rzadko). Można zatem zauważyć, iż w tych dwóch obszarach było ono zaliczane co najwyżej do grupy zadań mniej ważnych, jeśli nie marginalnych (biorąc pod uwagę ranking w obszarze ról-koncepcji – znalazło się ono dopiero na 8 miejscu, a jeżeli wziąć pod uwagę wyłącznie ojców starszych – nawet na ostatnim). Można zatem powiedzieć, iż – paradoksalnie – rola ta równocześnie istnieje (jako rola-spełnienie), jak i prawie nie istnieje (jako rola-żądanie)⁵⁶.

Możliwe są oczywiście również inne relacje między tymi aspektami roli – mogą być bowiem np. zadania, które są na poziomie ról-żądań dostrzegane przez aktorów i faktycznie realizowane przy równoczesnej ich deprecjacji na poziomie ról koncepcji (jak w przykładzie z zadaniami pielęgnacyjnymi). Mogą być również zadania dostrzegane i zajmujące znaczące miejsce w koncepcji roli, jaką wytwarza jednostka, które z kolei nie są realizowane (jak w przypadku kibica – ojca córek; choć na marginesie można zauważyć, że bycie ojcem córek wcale nie przekreśla możliwości wspólnego z nimi kibicowania, tak samo jak bycie ojcem syna nie musi wcale automatycznie skutkować realizacją wytworzonej przez ojca koncepcji wspólnego kibicowania).

Podsumowanie

Nie ulega zatem wątpliwości, że bez przyjęcia trójaspektowego modelu roli, jej obraz byłby zdecydowanie zubożony lub nawet zniekształcony – nie byłoby np. możliwości uchwycenia sytuacji potencjalności pewnych ról, kiedy aktor społeczny je zna, jest na nie mniej lub bardziej otwarty, ma pewną koncepcję ich realizacji, ale nie ma – np. z przyczyn niezależnych od niego – możliwości wprowadzenia ich w życie. Nie byłoby również szans na pokazanie swoistego dystansu do roli, która w praktyce i tak jest realizowana (lub wręcz przeciwnie – uznania dla niej).

Warto w tym miejscu powtórnie podkreślić znaczenie współczynnika humanistycznego. Dzięki niemu szczególnej wagi nabierają role-koncepcje – jako element pośredniczący między pozostałymi aspektami roli. Ponadto uwzględnianie go w badaniach ról społecznych powoduje, że dwa pozostałe aspekty – jakkolwiek mogą zostać uchwycone dzięki analizie systemu normatywnego (role-żądania) czy chociażby obserwacji (role-spełnienia) – dzięki ujęciu ich przez pryzmat świadomości aktora społecznego jawią się badaczowi w najpełniejszy (jak się wydaje) sposób.

⁵⁶ Por. M. Gębka, *Ojciec jako organizator czasu wolnego*, [w:] *Roczniki Socjologii Rodziny*, 2008-2009, tom XIX, s.109-131.